

«ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ» ՏԵՂԱՆՎԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

Նախիջևան տեղանվան հայերեն գրավոր հնագույն հիշատակություններն առկա են պատմահայր Մովսես Խորենացու¹ և Փավստոս Բուզանդի² երկերում, երկու պատմիչներն էլ հիշատակել են **Նախճաւան** ձևով:

Հայ իրականության մեջ **Նախիջևան** քաղաքի անունը կապվում է Աստվածաշնչում հիշատակված համաշխարհային ջրհեղեղի հետ³ և համարվում է Հայաստանի հնագույն բնակավայրը, որը Ք. ա. 3669 թվականին հիմնադրել է Նոյ նահապետը⁴: Ըստ ավանդության՝ Նոյը, Աստծու կամքով փրկվելով ջրհեղեղից, Արարատ լեռան գագաթից իջել է փոքր Մասիսին մերձակա հարթավայրը և իջևանել մի վայրում, որը հետագայում կոչվել է **Նախիջևան** («առաջին՝ նախնական իջևան»): Այս ավանդությունը գոյություն է ունեցել ոչ միայն հայերիս, այլև մեր հարևան ժողովուրդների մեջ, օրինակ՝ ազգությամբ հրեա հունահռոմեական պատմիչ **Հովսեպոս Փլավիոսը** (Հովսեփ Բեն Մաթաֆիա) դեռևս Ք. հ. 1-ին դարում իր «Հրեական հնախոսություն» երկում⁵ հիշատակել է ոչ միայն ավանդությունը, այլև Նախիջևան տեղանվան հունարեն ձևը՝ **Αποβατήριον (Ապովատերիոն)**⁶ (բառացի՝ «իջևան»):

Օտար պատմագիրներն իրենց երկերում Նախիջևանը հիշատակել են հայերեն անվանումից ածանցյալ տարբերակներով՝ հույները նաև **Ναξουάνα (Նաքսուանա)**, արաբները՝ **نشوى (Նեշևի)**, **نشويى (Նեշուի)**, պարսիկները՝ **نخوا (Նախուա)**, **نشوا (Նաշուա)**, **نخجوان (Նախջևան)**, **نقش جهان (Նաղշիջահան)**: Բոլոր անվանումների հիմքում, անշուշտ, հայերեն **Նախճավան** կամ **Նախիջևան** ձևերն են: Թուրք-ադրբեջանցիներն էլ, հիմք ընդունելով պարսկական մի հայտնի կատակ-ասացվածք, հնագույն այս քաղաքի անվան իրենց տարբերակը՝ **Naxçivan**-ը (**Նախչրվան**), պարզունակորեն «բխեցնում են» պարսկերենի **Նաղշիջահան** («աշխարհի զարդ») ձևից՝ չպատկերացնելով, որ նույն «տրամաբանությամբ» կարելի է **Մպահանն** էլ ստուգաբանել որպես «կեսն աշխարհի», **Թավրիզը**՝ «կեսից մի բան էլ ավելի», չպատկերացնելով

¹ Խորենացի Մ., *Պատմութիւն հայոց*, Ե., 1981, էջ 98:

² Բուզանդ Փ., *Պատմութիւն հայոց*, Ե., 1987, էջ 267:

³ Աստուածաշունչ - *Ծննդոց*, Զ.1-Ժ.32:

⁴ Չամչյան Մ., *Պատմութիւն հայոց*, Վենետիկ, 1784, էջ 52-60:

⁵ Josephus F., *Antiquitates Judaicae*, I.92.

⁶ Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ., *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, Հ. 3, էջ 951-953:

նան, որ պարսկական կատակ-բառախաղը թուրքերեն ստուգաբանության համար հիմք լինել չի կարող:

Ահա պարսկական այդ ասացվածքը.

اصفهان نصف جهان
 نخجوان نقش جهان،
 اگر تبریز نباشد.

[Էսֆհան՝ նեսֆ-է ջոհան,
 Նոխջևան՝ նոդշ-է ջոհան,
 Ազոթ Թաբրիզ նո բաշոդ:]

Թարգմանաբար՝

Սպահանն է կեսն աշխարհի,
 Նախճավանը՝ զարդն աշխարհի,
 Թե չլիներ Թավրիզը շեն:

Որ Նախիջևանը մարդկային քաղաքակրթության հնագույն բնակավայրերից մեկն է եղել, վկայում են նոր քարի դարաշրջանից մինչև այսօր նրա մերձակայքում գործող աղի հանքը, քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Մոխրաբլուր (Քյուլթափա) և Շորբլուր (Շորթափա) բազմաշերտ բնակատեղիները և այլ հնավայրեր: Դրանք վկայում են, որ հինավուրց այս քաղաքի տարածքում մարդը բնակվել և մշակույթ է ստեղծել վաղնջական ժամանակներից:

Նոյ նահապետի՝ ջրհեղեղից հետո Նախիջևանում իջևանելու և այնտեղ թաղված լինելու մասին են վկայում ինչպես հայ, այնպես էլ այլազգի պատմիչների ու մատենագիրների վավերագրերը⁷:

Սակավ հետաքրքրական չեն նաև մեզ հասած ազգագրական-բանահյուսական նյութերը, ավանդությունները, մասնավորապես՝ նախիջևանյան ավանդազրույցները, որոնք հաստատում են աստվածաշնչյան հնավանդ պատմությունը: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ Նոյի գերեզմանուխտավայրը Նախիջևանի՝ իր հիմնադրած քաղաքի հին գերեզմանատանն է եղել՝ միջնաբերդի պարիսպների մոտ: Պահպանվել են 19-րդ դարի ռուսական փոստային բացիկներ⁸, որոնցում պատկերված է գերեզմանի վրա կառուցված մատուռը: Այստեղ է թաղված եղել նաև Նոյեմզարը՝ Նոյի քույրը կամ դուստրը: Մատուռն ավերվել է 1930-ական թվականներին, հետագայում քարակույտերի

⁷ Ալիշան Ղ., *Միսական*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893, էջ 496-497:

⁸ Варданян А. Зов Вишапасара. статьи, эссе, рассказы, Е., 2010, стр. 65-68.

վերածված գերեզմանի տարածքում Նախիջևանի այսօրվա «տերերը» իրենց պատկերացումներով և ճաշակով նոր դամբարան են կառուցել, որն արտաքինապես սելջուկյան շրջանի մահմեդական շինություն է հիշեցնում:

Նոյի պատմության արժանահավատությունն է հավաստում նաև Նախիջևանի հնաբնակ գյուղերից մեկում՝ Ազնաբերդում (պատմական Նախճավան գավառի տարածք) պահպանված մի ավանդազրույց, ըստ որի գյուղի արևելյան բլուրներից դեպի հարևան Ղարաբաղլար գյուղը տանող ճանապարհի մոտ գտվող հինավուրց, հորդառատ աղբյուրը կառուցել է Նոյի ավագ որդի Սեմը՝ ջուրը տեղ հասցնելով լեռներից, քարաշեն խողովակներով: Այս աղբյուրի ջրով էլ Նոյը ջրել է իր տնկած որթատունկերը և մշակել հետջրհեղեղյան առաջին խաղողի այգին: Ի դեպ, անհիշելի ժամանակներից այդ գյուղը կոչվել է **Ագարակ** (ինչպես հայտնի է, հայերենում **ագարակ** բառն առաջին հերթին ունի «մշակվող հող, կավածք» նշանակությունը): Գյուղը հետագայում դարձել է աղբբեջանաբնակ և ոչ պատահաբար կրել **Ղարաբաղլար** անունը (բառացի՝ «սև այգիներ»): Ամենահետաքրքրականն այն է, որ Ազնաբերդի խոսվածքում պահպանվել է նաև աղբյուրի անվան բարբառային ձևը՝ **Ասմո ախպուրը**, որն ամենայն հավանականությամբ գրաբարյան **Սեմայ աղբիւր**⁹ ձևի հնչյունափոխված տարբերակն է: Ուշագրավ է, որ վերջին տարիներին պատմական Ագարակ գյուղի տարածքում գտնվող հնագույն բնակատեղիում պեղումներ են իրականացվում, և հայտնաբերվել են ընդարձակ դամբարանադաշտեր ու հնագույն քաղաքակրթության հետքեր:

Նոյ նահապետի և ջրհեղեղյան պատմության լուռ վկան է նաև **Օձասարը** կամ **Վիշապասարը**՝ նախիջևանցիների կարոտի լեռ-խորհրդանիշը, որ գտնվում է Գողթն գավառի մատույցներում, և որի մասին բազմաթիվ ավանդազրույցներ են մեզ հասել: Ջրույցներից մեկի համաձայն՝ Նոյ նահապետի տապանը գիշերով անցել է այս լեռան վրայով և, բախվելով նրա կատարի սուրսայր ժայռերին, վնասվել: Նահապետը սաստիկ զայրացել և անիծել է լեռը, որի կատարը անեծքից երկփեղկ է դարձել, և այնտեղ բազմաթիվ օձեր են բնակություն հաստատել: Այդ օրերից էլ լեռը կոչվել է Օձասար¹⁰: Ջրհեղեղի հետ են կապվում նաև տարածքի մի շարք այլ աշխարհագրական անուններ, որոնցից են **Տապանասարը** կամ **Նավասարը** (լեռ Գողթն գավառի հյուսիսում), **Մարանդը** (քաղաք և գավառ պատմական Վասպուրական աշխարհի հյուսիսում, Նախիջևան քաղաքից ոչ հեռու, որտեղ գտնվում է Նոյի կնոջ գերեզմանը՝ «Մար անդ» («այնտեղ է մայրը») սրբավայրը) և այլն:

Ուսումնասիրողները Նախիջևան տեղանվան ստուգաբանության տարբեր վարկածներ են առաջարկում: Ոմանք կապում է հայերեն **նախճիր**

⁹ Ալիշան Ղ. *Նշվ.աշխ.*, էջ 505:

¹⁰ Ղանալանյան Ա., *Ավանդապատում*, Ե., 1969, էջ 11-12:

(«որս, կոտորած») և **ավան** բառերի հետ¹¹, այսինքն բառացի ստուգաբանվում է որպես «որսատեղի, որսավան», մանավանդ, որ քաղաքը գտնվում է Արաքսի հովտում, և նրա մերձակայքը պատմականորեն հայտնի է եղել որպես նշանավոր որսատեղի: Շումերագետ Արմեն Դավթյանը տեղանվան առաջին արմատը համարում է գրաբարի **նախիճ** («որովայն, փոր») բառը¹², որը նույնպես հնարավոր տարբերակ կարող է համարվել՝ հաշվի առնելով տարածքի՝ Արաքս գետի գոգավոր հովտում տեղադրված լինելու հանգամանքը, ինչպես նաև պատմականորեն **փոր**, **փոս**, **ձոր** և նման արմատներով աշխարհագրական անունների առատությունը Հայկական լեռնաշխարհում (Փոր, Փորակ, Փորակուտ, Փորադաշտ, Ձորափոր, Փոս, Փոսա, Փոսիկ, Այգեձոր, Ձորագյուղ, Ձորագավառ և այլն): **Նախիջևան** բնականվան ստուգաբանությանը անդրադարձել է նաև Գևորգ Ջահուկյանը՝ կապելով հյուսիսկովկասյան նախյան ցեղերի նախնի **նախճ** ցեղանվան հետ («նախճերի ավան»)՝¹³, որը համեմատելի է չեչենների **նոխճ** ինքնանվանման հետ: Վլադիմիր Մինորսկին նույնպես **Նախիջևանը** դիտում է որպես **Գուրջիվան** («վրացիների ավան, վայր»), **Քուրդիվան** («քրդերի ավան, վայր») և նման այլ տեղանունների համաբանությամբ անհայտ ցեղանուն և հայ-իրանական **ավան** (**վան**) արմատը կրող կազմություն¹⁴: Հայնրիխ Հյուբշմանն էլ հակված է եղել տեղանունը դիտել որպես հայերեն **ավան** բառից և հարցականով **Նախիճ** կամ **Նախուճ** հատուկ անունից կազմված բարդություն («Նախիճի կամ Նախուճի ավան»)՝¹⁵:

Հայագիտության մեջ գրեթե անվերապահորեն ընդունված է այս տեղանվան նախնական ձև համարել **Նախճավանը** (**Նախճաւան**), իսկ **Նախիջևանը**՝ ժողովրդական ստուգաբանությամբ նրանից ածանցյալ տարբերակ: Սակայն, բնականաբար, հարց է առաջանում. եթե առկա են համաշխարհային ջրհեղեղը իրողություն համարելու որոշակի հիմքեր, ինչպես նաև Հովսեպոս Փլավիոսի հիշատակած **Ապովատերիոն-Իջևան** ձևը, մի թե հնարավոր չէ տեղանվան նախնական ձև համարել **Նախիջևանը**, իսկ **Նախճավանն** ընդունել որպես վերջինիս հնչունափոխված ձև:

Պարզվում է, որ տարածքի տեղաբնիկ բարբառների ընձեռած նյութը հնարավորություն է տալիս չբացառելու նաև այս վարկածը: Այսպես, պատմական Նախճավան գավառի և մերձակա տարածքի մի շարք տեղաբնիկ բնակավայրերի խոսվածքներում (Աստապատ, Այլապատ, Կարմիր վանք, Ագնաբերդ, Օծով և այլն) առկա է բնականվան **Նախճրվան** ձևը, որտեղ, ըստ երևույթին, տեղի է ունեցել կից բաղաձայնների փոխազդեցական

¹¹ **Աճառեան Հ.**, *Հայերեն արմատական բառարան*, Ե., 1926, էջ 422:

¹² **Աճառեան Հ.**, *Նշվ. աշխ.*, էջ 422:

¹³ **Ջահուկյան Գ.**, *Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան*, Ե., 1987, էջ 443:

¹⁴ **Минорский В.**, *История Ширвана и Дербенда IX-XI веков*, М., 1963, стр. 33-34.

¹⁵ **Հյուբշման Հ.**, *Հին հայոց տեղոյ անունները*, Վիեննա, 1907, էջ 385:

հնչյունափոխություն, և արդյունքում շփականից և հպականից կազմված գույգը բառամիջում վերածվել է խուլ շփականից և խուլ հպականից կազմված գույգի: Ազնաբերդի, ինչպես նաև կենտրոնական և հյուսիսային Նախիջևանի տարածքն ընդգրկող մյուս գյուղերի տեղաբնիկ խոսվածքներում առկա են հիշյալ հնչյունափոխության բազմաթիվ օրինակներ՝ աղջիկ > **ախճիկ**||**ախճիգ**, աղցան > **ախճան**, աղքատ > **ախկատ**, դաղձ > **տախձ(ը)**||**տ՞խձ(ը)**, աղբիւր > **ախպուր**, եղբայր > **ախպէր**, ագրն > **ասպը**, բողկ > **պօխկ(ը)**, շաղգամ > **շախկամ**, գաղթական > **կախտագան**, թուղբ > **թուխպ(ը)**, ազգ > **ասկ(ը)**, մաղձ > **մախձ(ը)**, ծաղկել > **ծախկիլ**, պժգալ > **փըշկըվիլ**, քաղցր > **քախձըր**, ժածք > **ժ՞շկ(ը)**, յաղթել > **ախտիլ**, դժոխք > **տըժօխկը**, Ասքանագ>**Ասկանագ**, մեղք > **մէխկ(ը)**, աստառ > **աստառ**, տախտակ > **տախտագ**, ապսպարել>**պըսպարիլ**, աստղ > **աստըղ**, տաշտ > **տաշտ**, պաշտել>**պաշտիլ**, սաստել>**սաստիլ** և այլն¹⁶: Համանման երևույթ է առկա նաև Ջուղայի բարբառում՝ շփականից և հպականից կազմված գույգը բառամիջում և բառավերջում վերածվում է խուլ շփականից և շնչեղ խուլ կամ խուլ հպականից կազմված գույգի՝ աղջիկ > **ախջիկ**, աղցան > **ախցան**, աղքատ > **ախկատ**, դժոխք > **դ՞ըժոխկ**, աղտ + կեղտ > **յեխտ**, շաղգամ > **շախկամ**, ճեղք > **ճէխկ**, ազգ > **ասկ**, մաղձ > **մախց**, ծաղկել > **ծախկել**, հաղթել > **խախտել**, քաղցր > **քոխցըր**, ճոճք > **ճոճկ**, պղպջել > **պըրպճել**, աստառ > **աստառ**, տախտակ > **տախտակ**, աստղ > **աստըխ**, տաշտ > **տաշտ** և այլն¹⁷: Անգամ Ագուլիսի բարբառում, որի հնչյունական համակարգը մոտ է գրաբարի հնչյունական համակարգին, և բառամիջի բաղաձայնները գրեթե անփոփոխ են մնացել (արջ > **օռջ**, բրդոտ > **բըռո՛տ**, գդալ > **դըգօլ**, գոգ > **գօգ՛**, դաղձ > **դաղձ**, զարդարել > **զըռո՞րիլ**, թրջել > **թըռջիլ**, աւձ > **աղձ** և այլն), նույնպես առկա են կից բաղաձայնների վերոհիշյալ հնչյունափոխության երևույթներ՝ աղջիկ > **ախջիկ**, ճեղք > **ճէխկ**, աղցան > **ախցան**, աղքատ > **ախկաթ**, դժոխք > **դըժօխկ**, ծաղկել > **ծախկիլ** և այլն:

Ընդհանրացնելով հայկական հնագույն այս տեղանվան ստուգաբանության տարբերակները՝ կարծում ենք, որ չպետք է բացառել նաև ներկա վարկածը, քանզի ոչ շեշտակիր վանկում **ի** հնչյունի անկման հետևանքով **Նախիջևանը** կարող էր դառնալ **Նախջևան**, ապա կից բաղաձայնների փոխազդեցական հնչյունափոխությամբ՝ **Նախճևան**, այնուհետև՝ ձայնավորների ներդաշնակությամբ՝ **Նախճավան** (**Նախիջևան** > **Նախջևան** > **Նախճևան** > **Նախճավան**): Այս վարկածի օգտին է խոսում նաև պարսկերենի **نخجوان** (**Նախջևան**) ձևը, որտեղ նույնպես պահպանվել է հայերենի **ջ** հնչյունը, այլապես **ճ**-ի դիմաց պարսկերենը կունենար **ջ**, ինչպես

¹⁶ Վարդանյան Ա., *Վայոց ձորի միջբարբառը*, Ե., 2004, էջ 29:

¹⁷ Աճառեան Հ., *Քննություն Նոր Ջուղայի բարբառի*, Ե., 1940 (ապակետիպ), էջ 103, 119:

սեղի է ունեցել, օրինակ, **Ճահուկ** (**Ճահկա**, **Ճահկան**) բերդ – Չալխանդալե դեպքում:

Vardanyan Artak – About the etymology of toponym “Nakhijevan”. – In Armenian the ancient written form of the toponym **Nakhijevan** is **Նախճաւան** (Nakhtchavan), according to traditional etymology the variant **Նախիջևան** (Noah’s “first place of descent”) came into existence by the folk etymology. However, the resources of the local dialects make it possible not to reject the hypothesis to consider **Նախիջևան** to be the initial form, and **Նախճաւան** – its shifted form (e.g. աղջիկ > **ախճիգ**, աղցան > **ախճան**, etc.).

Варданын Артак – Вокруг этимологии топонима “Нахиджеван”. – Древняя письменная форма армянского топонима **Нахиджеван** – **Նախճաւան** (Нахчаван), от которой, согласно традиционной этимологии произошла форма **Նախիջևան** («первое пристанище» Ноя). Однако материалы местных диалектов не исключают гипотезу, что первоначальной является форма **Նախիջևան**, а **Նախճաւան** – ее видоизмененная форма (как աղջիկ > **ախճիգ**, աղցան > **ախճան** и т.д.).